

Xuduyeva Günay Rüstəm qızı³⁰
NİTQ SITUASIYASININ LİŊVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ünsiyyət informasiyanın fərdlərə mübadiləsi və onun iki və ikidən çox şəxs, daha dəqiq desək, bu ünsiyyət prosesində iştirak edənlərin necə qavraması prosesidir. Bu başlanıb davam edən və son nəticədə bitən, tamamlanan prosesdir. Qeyd olunan baxımdan kommunikasiya üçfəzalı olub başlanğıc, yaxud giriş, əsas və bitmə fazaları olan hadisə kimi təzahür edir. Belə hadisələr müxtəlif forma və şkillərə malik olub bir-birindən fərqlənir. Onların diferensiasiyası ayrı-ayrı meyarlara təsadüf edir. Hər bir kommunikasiya prosesi konkret nitq situasiyası ilə seçilir və kommunikasiyanın gedişində nitq situasiyasının dəyişməsi mümkündür. Dəyişmə həm ekstralingvistik, həm intralingvistik amillərin təsirinə nəticəsi kimi üzə çıxır. Məsələn, ünsiyyət prosesinə yeni bir şəxsin qoşulması, ünsiyyət məkanının yenilənməsi, ünsiyyət prosesində tərəflər arasında konfliktin yaranması və s. nitq situasiyasında dəyişmə yaradır. Sadalananlardan birinci ikisi ekstralingvistik amillərlə, üçüncüsü isə lingvistik amillərlə bağlı nitq situasiyasının dəyişməsinə səbəbdir. Üçüncü şəxsin gəlişi əvvəl ünsiyyətdə olan iki şəxsin söhbətindən, danışıq mövzusunun, onların nitq aktından heç bir əlaqəyə malik deyil, ancaq onun gəlib ünsiyyət, kommunikasiya prosesinə qoşulması ilə kommunikanın sayında artım baş verir. Üçüncü şəxsin gəlişi digər iki şəxs arasındakı kommunikasiya mövzusunun dəyişməsi, ünsiyyətdə olanların öz nitq aktlarını üçüncü şəxsə əlaqədar tənzimləməsi və s. halları doğurur.

- Gecə saat on birdə kolxozun iclası qurtardı. Kolxoz sədri:
- Ay Qızbəs!
- Hey.
- Bizdə azarlı var, apar bu yoldaşı bu gece sizdə rahat olsun.
- Niyə aparmıram! Gözümün üstə yeri var. Buyur gedək, yoldaş. Getdik [1, s.408].

Bu parça poliloji nitqi əhatə edir. Kolxoz iclası bu poliloqdan əvvəlki hadisədir və təhlilə cəlb edilmiş mətn parçasında onun haqqında məlumat müəllif nitqi vasitəsilə verilmişdir. Məlumat ümumi informasiyadır. Ancaq həmin informasiya iclasda kolxoz sədrinin, Qızbəs adlanan adamın və azarlıların üçüncü şəxsin iştirak etməsinə əsasən çıxır. Fon biliklərindən aydın olur ki, xəstələnmiş üçüncü şəxs yerli adam deyildir. Çünki kolxoz sədrinin nitq aktında Qızbəsə həmin şəxsi evinə aparması tələbi irəli sürülür. Sədrin nitq aktı imperativ, təhrik nitq aktıdır, burada aparmaq feilinin əmr şəklində formalaşdırılıb istifadə olunmuşdur. Sədrin Qızbəsə müraciət forması (Ay Qızbəs) və Qızbəsin cavabı (Hey) Sədr-Qızbəs ünsiyyətinin qeyri-rəsmi tonda getməsinə təsdiq edir. Təhrik sədrin statusca böyük olmasına işarə edir. Kommunikasiya prosesinin üç iştirakçısı - sədr, Qızbəs və üçüncü şəxs vardır. Ünsiyyət də poliloq şəklində gedir. Üçüncü şəxs poliloqun passiv iştirakçısıdır. Mətn parçasındakı sonuncu – getdik cümləsi üçüncü şəxsin daxili nitqi və ya müəllif nitqidir. Hekayədə müəllif, nəqlədən funksiyasını bu üçüncü şəxs yerinə yetirir. Qızbəsin nitqini birinci cümləsi (Niyyə aparmıram!) sədrə, ikinci cümləsi sədr və qonağa (Gözümün üstə yeri var), üçüncü cümləsi (Buyur gedək, yoldaş) yalnız qonağa ünvanlanmışdır. İkinci cümlənin qonağa ünvanlanması implisit formada və belə qonağa gəlməyə qonağın həmin nitq aktını eşitməsi ilə bağlıdır. Şəxslərə və ya fərdlərə kommunikasiya müəyyən sayda şəxs arasında nitq və qeyri-nitqlə gedən və kommunikasiyada iştirak edənlərin bir-birinə psixoloji təsiri ilə reallaşan, onların arasında müəyyən münasibətlər formalaşdırır prosesidir. Ünsiyyətin təhlilinin əsas struktur vahidi iştirak edən deyildir. Burada vacib element iştirakçılar arasındakı qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsirdir. Kommunikasiya zamanı iştirakçılar bir-birinin davranışına, xüsusən nitq davranışına nitq aktları vasitəsilə təsir göstərirlər. Onların nitq aktları arasında qarşılıqlı əlaqə hökm sürür.

Kommunikasiyanın məqsədi onun funksiyalarını təyin edir. Kommunikasiyanın aşağıdakı əsas funksiyaları vardır: 1) əlaqə funksiyası; 2) məlumat funksiyası; 3) təhrik funksiyası; 4) əlaqələndirmə funksiyası; 5) qarşılıqlı anlaşma funksiyası; 6) emotiv funksiya; 7) münasibətlərin qurulması funksiyası; 8) təsir funksiyası [5, s.5-6]. Qeyd olunan funksiyalardan hər birinin nitq situasiyası ilə lingvistik səviyyədə əlaqələnməsi müşahidə olunur. Onlardan bəziləri sırf lingvistik aspektlərdə və nitq situasiyasının dil amillərini təyin etməyə imkan verir. N.Məmmədli kommunikasiyanın funksiyalarını interaktivliyi - insanlar arasında qarşılıqlı fəaliyyətin təşkilini, müxtəlif təsir formalarını - inandırma, əmr, xəhiş, tələqdən istifadə etməklə məqsədin razılaşdırılmasını, vəzifələrin bölüşdürülməsini, həmsöhbətin əhval-ruhiyyəsinə, inamına, davranışına təsir göstərilməsini və perspektivliyi aid etmişdir [Məmmədli 2021, s.6-7]. Əlaqə funksiyası kommunikasiya iştirakçılarının nitq aktlarını bir-birinə ünvanlaması ilə bağlıdır. Nitq materialında əlaqə funksiyasının ilkin yaradıcı və göstəricisi elementləri kommunikasiyanın birinci, yəni başlanğıc fazasında üzə çıxır.

Yuxarıda verilmiş nümunədə kommunikanın arasında, konkret olaraq Qızbəsə qonaq arasında əlaqənin formalaşmasına təsir göstərən lingvistik amillər Qızbəsin "Gözüm üstə yeri var. Buyur gedək, yoldaş" nitq aktıdır. Birinci cümlə əlaqə üçün uğurlu zəmin yaradırsa, ikinci cümlə əlaqəni bir qədər rəsmiləşdirir. Rəsmiləşmə nitq aktındakı "yoldaş" kitabından irəli gəlir.

- Əyləş, - dedi, - qadan alım, yəqin ki, bərk üstümsən [1, s.409].

Eyni hekayədən götürülmüş bu nitq aktı da Qızbəsə aiddir. Qeyd edilən nitq aktı canlandırılarda nitq situasiyası artıq dəyişmişdir. Qızbəs qonağı ilə iclas yerindən çıxıb evə gəlmişdir. Kommunikativ məkan bu halda Qızbəsin

evdir və yeni nitq situasiyasında ev sahibinin nəvəsi də iştirak edir. Qızbəsin nitq aktı əlaqəni rəsmi məcrasından çıxarıb, ilq, xoşagəlməli mühitə keçirir. "Əyləş" imperativi münasibətləri gərginləşdirir, əksinə, yaxşılaşdırır. Qızbəs qonağa II şəxsin təkində müraciət edir.

Nitq situasiyalarının elə formaları vardır ki, onların birinci fazası etiket qaydalarına aid olan replikalarla başlanır.

- Xoş gəlibsən, Qurban əmi, səfa gətiribsən bizim bu başbəlalı kəndə!

- Yarı gəlməyə bilirdimmi, a cavanşir!.. [2, s. 273]. Xoş gəlibsən, ..., səfa gətiribsən etiket qalıbidir və gələn adamın yaxşı qarşılanmasını təsdiq edir. Bu qəlib çox zaman ikinci tərəfin (səfa gətiribsən) buraxılması ilə istifadə olunur. Hər iki tərəfin işlədilməsi təsir gücünü artırır kommunikanın arasında münasibətləri gərginləşdirir.

Kommunikasiyada danışan bir sıra əsas məqsəddən birini güdür: 1) digər kommunikanın fikrini müdafiə etmək, onunla razılaşmaq (məvzunu inkişaf etdirmək, fikri aydınlaşdırmaq, təsdiq etmək və ya genişləndirmək və s.); 2) etiraz etmək, razılaşmaq, minkar etmək; 3) fəaliyyətə təhrik etmək, fikir yaratmaq. Qeyd edilən məqsədlərdən birincisi nitq situasiyasını dəyişdirir İkinci və üçüncü məqsəd kommunikanın arasında münasibətləri gərginləşdirir və bəzən konflikt situasiyası əmələ gətirir. Konflikt situasiyasının əmələ gəlməsi nitq şəraitinin dəyişməsinə göstərən amillərdən biridir. Ünsiyyət prosesində tərəflərin münasibətləri vəziyyətdə gəlməsi onların nitq aktlarından birbaşa asılığa malikdir. Nitq situasiyasının lingvistik amillərinin əsas hissəsini tərəflər arasında münasibətlərə xələf gətirən nitq aktlarından istifadə olunmasıdır. Danışan nitqində tabular, invektivlər işlətməyə çalışılır. Bu cür leksik vahidlər həm qəbul edilmiş sosial normaları, həm də etiket qaydalarını pozur.

Kommunikasiya adamların fəaliyyət zamanı nitq vasitəsilə qarşılıqlı əlaqə yaratdıqları və öz nitqləri ilə bir-birlərinə müəyyən təsir göstərdikləri prosesdir. Ünsiyyət insanın cəmiyyətdəki həyatının spesifik zəruri və vacib şəraitidir. Kommunikasiyanın əsasını problemlə şərait təşkil edir. Bu şərait insanın ünsiyyətə ehtiyacının üzə çıxmasıdır. Kommunikasiya psixoloji baxımdan həmişə konkret kommunikativ vəzifəni yerinə yetirmək üçün gərginləşdirir. Ünsiyyət ikitərəfli proses olduğuna görə, onun həyata keçirilməsi zamanı həm də perseptiv vəzifəni – nitqin qavranması vəziyyətinin də həllini nəzərdə tutur. Kommunikasiyanın yaranmış şəraitə ekvivalentliyi, yaxud adekvatlığı ünsiyyət iştirakçılarından fon bilikləri də tələb edir. Ünsiyyət zamanı haqqında informasiya mübadiləsi aparılan hadisə haqqında biliklərə əsaslanmaq ehtiyacı yaranır.

Kommunikantların bir-birinə nitq təsirləri bilavasitə onların nitq aktlarında işləyən leksik vahidlərin mənalarda, danışıqda i.ə. lətdikləri cümlələrin məzmununda, bu məna və məzmunun psixoloji təsirinə irəli gəlir. Psixoloji təsir bir tərəfin nitq aktının ikinci tərəfin necə düşməsi və necə qiymətləndirməsi ilə əlaqəli məhsulədir. Burada kommunikanın psixoloji durumları, emosional və ekspressiv vəziyyətləri də qarşılıqlı təsir prosesində xüsusi önəm daşıyır. Emosional vəziyyətin gərginliyi Nitq aktında işlədilmiş leksik vahidlərin seçimində, cümlələrin düzgün qurulmasında neqativ rol oynayır. Bu isə ünsiyyətdə iştirak edən, adresat rolunu oynayan kommunikanın adresantın ona olan münasibətini lazımı səviyyədə qiymətləndirməsinə mane olur. Nəticədə kommunikasiyanın uğursuz başa çatması hadisəsi baş verir. Ünsiyyət prosesində insan kollektivin tələbinə uyğun olaraq dilin elə elementləri seçilir ki, onlar həmişə xidmət edir, bunlar dil faktlarını təşkil edir. Nitqin formalaşmasında ayrı-ayrı adamların rolu çox azdır, çünki nitq dil vahidlərindən təşkil olunur, dil isə həmişə ümumxalq səviyyədədir. Nitq situasiyası kommunikasiyaya girən şəxslər arasındakı münasibətləri müəyyənləşdirir, əksinə, münasibətlər nitq situasiyasını tənzimləyir. Əgər ünsiyyət iştirakçıları arasında yaxşı münasibət vardsa, belə münasibətləri korlaya biləcək hadisə baş vermərsə, danışıq zamanı kommunikanın bir-birinə olan münasibəti qorumağa onu daha da yaxşılaşdırmağa çalışırlar.

Əvvəl qoca dənizçi ilə bir qayıqda ova çıxan uşaq indi başqa balıqçı ilə ova çıxır. Onun atası ovdan 84 gün ard-arda əliboş qayıdan balıqçının tamamilə qocaldığını və əlindən heç nə gəlmədiyini düşünüb uşağı başqa qayıqda keçirmişdir. Ancaq uşaq qocaya bağlıdır, onu yaxşı balıqçı hesab edir, uğursuzluğunu təsadüf və bəxtin gətirməməsi kimi dəyərləndirir. Eyni zamanda atasının onun yerini dəyişməsinə görə əzab çəkir, utanır, bunun səbəbkarının atasının olmasını qoca balıqçının da bilməsini istəyir.

- It was papa made me leave. I am a boy and I must obey him.

- I know, - the old man said. - It is quite normal[3].

Uşaq başqa qayıqda işləsə də imkan tapdıqca qocanın yanında olur, ona kömək edir. Hətta 84 gündə balıq tuta bilməyən və pul qazana bilməyən qoca yemək belə gətirir, ona yemək almağa çalışır. O, qocanı ən yaxşı balıqçı hesab edir.

- And the best fisherman is you.

- No. I know others better.

- Que Va, - the boy said. - There are many good fishermen and some great ones. But there is only you.

- Thank you. You make me happy. I hope no fish will come along so great that he will prove us wrong.

- There is no such fish if you are still strong as you say.

- I may not be as strong as I think, - the old man said. - But I know many tricks and I have resolution [3].

Dialoqda uşağın dediyi xoş sözlər qoca balıqçının əhvalına yaxşı təsir edir, onu ruhlandırır (Thank you. You make me happy.). O, bacarıqlarının tükənmədiyinə inanır, yaxşı ov edəcəyi günün uzaqda olmadığını düşünür. Bu dialoqda nitq situasiyası ünsiyyət prosesində dəyişir, kommunikanın arasındakı dostluq münasibətlərinin daha da möhkəmlənməsinə kömək edir. Dialoji bərabərlikli ünsiyyətdə kommunikanın arasında heç biri dominant deyillər. Onların arasındakı kommunikasiya bərabərlikli subyekt-subyekt ünsiyyətidir. Belə ünsiyyətin əsas qaydası

³⁰ Bala Dövlət Universiteti

müşahibi özünün mövqeyi olan şəxs kimi qəbul etməkdir. Kommunikantlar arasındakı yaş fərqi nitq situasiyasının ekstralingvistik amili sayılır və çox zaman bu fərq yaşlı tərəfin dominantlığı ələ keçirməsinə imkan yaradır. Yuxarıdakı dialoqda isə qoca belə bir dominantlığı və onunla birgə kommunikativ təşəbbüsü ələ keçirməyə çalışmışdır. Əksinə, bu təşəbbüsün uşaqla qalmasına çalışır. Nitq situasiyasının lingvistik amillərini ünsiyyətdə iştirak edənlərin nitq aktlarında istifadə olunan söz və ifadələri, cümlə tipləri təşkil edir. Təsdiq və inkar formalarından düzgün istifadə etmək, qarşı tərəfin fikirlərinə hörmətlə yanaşmaq lingvistik amillərin nitq situasiyasını tənzimləməsinə kömək edir. Nitq situasiyası ünsiyyət iştirakçılarının səmimiyyətini tələb edir. Q.Qrays bunu kooperasiya prinsipi ilə izah etmiş, Onun kooperasiya (əməkdaşlıq) prinsipi dörd məqsəddən ibarətdir: 1) məlumatın tamlıq məksiması; 2) məlumatın keyfiyyəti məksiması; 3) relevantlıq məksiması; 4) davranış və ya özünü aparmaq manerası. Müəllifin irəli sürdüyü bu prinsiplər sonradan ünsiyyətdə hörmət prinsipinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu prinsip altı məqsəddən ibarətdir: 1) özünün fəaliyyət sərhədini tanıma; 2) nəzakət; 3) bəyənmə; 4) təvazökarlıq; 5) razılaşma; 6) xoş münasibət [4].

Yuxarıda verilmiş nümunədə nitq situasiyası bərabərliyə qənaətlə kommunikatlar arasında gedir. Əslində burada iki ekstralingvistik amil vardır ki, onlar müvafiq nitq situasiyasını dəyişə bilər. Ünsiyyət qoca ilə uşaq arasında gedir. Qoca real vəziyyətdə uğursuz balıqçdır, o, artıq 84 gündür ki, heç nə ovlaya bilmir. Vaxtı ilə onun qayıqşında yanında işləyən uşağı atası ondan ayırmış, başqa bir balıqçının yanına işə qoymuşdur. Şəraitin dəyişməsi uşağa gündəlik nəşə qazanmağa imkan verir. Onun az da olsa öz pulu vardır. Ancaq qoca balıqçının heç nəyi yoxdur. Qeyd olunan ekstralingvistik amillər nitq situasiyasını dəyişə bilər. Lakin qoca yaş amilindən, uşaq uğurluluq amilindən və əldə etdiyi imkanlardan istifadə etmir. Nəticədə onların arasında bərabərliyə qənaətlə subyekt-subyekt tipli ünsiyyət reallaşır. Bu ünsiyyətdə aid müxtəlif diskursları nəzərdən keçirdikdə istər Q.Qraysın, istərsə də C.Liççin məksimalarına müvafiq gəlməsi müşahidə edilir.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyev, İ. Qızbas xala. Əfəndiyev // Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. III c. – Bakı: Şərq-Qərb, 2006. – C.409-413

2. Hüseyinov, İ. Seçilmiş əsərləri. II c. / İ. Hüseyinov. – Bakı: Azərşəf, 1988. – 368 s.

3. Hemmingway E. The Old Man and the Sea // https://la.utexas.edu/users/jmciver/Honors/Fiction202013/Hemmingway_The_Old_Man_and_the_Sea_1952.pdf

4. Leech G. Principles of Pragmatics. - London: Longman, 1983. - 250 p.

5. Куницына, В.Н., Казаринова, Н.В., Погольша, В.М. Межличностное общение. – СПб.: Питер, 2001. – 544 с

Açar sözlər: nitq situasiyası, ünsiyyət, informasiya, dil, kommunikasiya, ekstralingvistik amillər.

Ключевые слова: речевая ситуация, коммуникация, информация, язык, коммуникация, экстралингвистические факторы.

Keywords: speech situation, communication, information, language, communication, extra-linguistic factors.

Лингвистические особенности речевой ситуации

Резюме

К основной части языковых факторов речевых условий относят формы и виды речи, используемые участниками процесса общения в устной речи в устной, а в письменной-в письменной. Лексические средства, используемые в речевых актах участников общения, особенности эмоциональности и выразительности речи, языковые единицы и элементы, к которым относятся вопросительные, трансперсональные, восклицательные предложения, являются языковыми факторами, сопровождающими речевую ситуацию. Среди языковых факторов речевой ситуации выделяют лексико-грамматические средства. Ругань, аплодисменты, ругательства, табуированные слова, повышение тона голоса и т. д. это часть языковых факторов.

Linguistic features of a speech situation

Summary

The main part of the language factors of speech conditions include the forms and types of speech used by participants in the communication process in oral speech, and in writing-in writing. Lexical means used in speech acts of communication participants, features of emotionality and expressiveness of speech, language units and elements, which include interrogative, transpersonal, exclamation sentences, are language factors accompanying the speech situation. Among the linguistic factors of the speech situation, lexical and grammatical means are distinguished. Swearing, applause, swearing, taboo words, raising the tone of voice, etc. are part of the language factors.

Rəyçi: prof. Ə.Ə.Rəcəbli